

نگاهی نو بر روایات تاریخ‌گذاری روایات حضرت محمد ﷺ به مکی و مدنی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۷/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۰/۰۸

زینب مجلسی راد^۱
علی راد^۲
محمدعلی مهدوی راد^۳

چکیده

وجود احادیث جعلی در بین روایات رسول خدا ﷺ و ائمه هدی ﷺ واقعیتی غیر قابل انکار است. در این نوشتار درباره آغاز جعل حدیث، کیفیت حدیث جعلی، معیار بازشناسی روایات ساختگی عمدی از غیر عمدی و وجود روایات جعلی در کتب معتبر حدیثی پرسش‌هایی طرح شده است و پاسخی شایسته یافته است. دستاورد مقاله حاضر آن است که روایات جعلی عمدی در بین روایات شیعه و سنی قبل از تدوین کتب حدیثی فراوان بوده است ولی فقها و محدثان با راهنمایی اهل بیت ﷺ روایات جعلی را از میراث حدیثی پاکسازی کرده اند و از این رو دانشمندان شیعی از توصیف روایت جعلی در کتب معتبر شیعی - جز در مواردی قطعی - باید پرهیز کنند. کلیدواژه‌ها: تاریخ‌گذاری روایات، حضرت محمد ﷺ، حدیث مکی، حدیث مدنی.

مقدمه

حدیث پژوهان در طی قرن‌ها در تلاش‌اند فهمی صحیح از روایات حضرت محمد ﷺ و اهل بیت عصمت و طهارت ﷺ به دست بیاورند تا به وسیله آن برداشتی صحیح از اسلام و آموزه‌های دینی ارائه شود. یکی از مهم‌ترین ابزار برای به دست آوردن مراد جدی کلام معصومان ﷺ شناخت بستر تاریخی نقل روایت است؛ چرا که صدور روایات، با زمان و مکان

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث پردیس فارابی دانشگاه تهران (نویسنده مسئول) (zmajlesi@gmail.com).

۲. دانشیار دانشکده‌گان فارابی دانشگاه تهران (ali.rad@ut.ac.ir).

۳. دانشیار گروه قرآن و حدیث دانشکده‌گان فارابی دانشگاه تهران (mahdavidrad@ut.ac.ir).

و مخاطبان ارتباطی جدی دارد. این وظیفه محدثان است تا با در نظر گرفتن تمامی جوانب، اسباب صدور روایات را به دست آورده و به حقیقت کلام دست یافته و اصول و مبانی حاکم بر آن را استخراج نمایند.

فاصله زمانی بسیار تا معصومان علیهم السلام و عدم نقل اسباب ورود روایات و مکان و زمان نقل آن‌ها در اکثر موارد از سوی راویان، سبب شده تا نگاه تاریخی در احادیث امری سخت و حساس گردد و اجمال در این حوزه به وجود آید؛ اما این اجمال به معنای عدم امکان دست یابی نیست. بررسی تاریخ و منابع تاریخی در این موضوع نتایج بسیار سودمندی دارد. در بررسی روایات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، تقسیم بندی روایات به مکی و مدنی، می‌تواند راهگشا باشد؛ امری که متأسفانه چندان مورد توجه حدیث پژوهان قرار نداشته و جزیک اثر در اهل سنت با عنوان المکی و المدنی فی الحدیث النبوی الشریف، تألیف دکتر رفعت محمد عنانی پژوهش دیگری به دست نیامد. نویسنده این اثر، تقسیم روایات رسول الله صلی الله علیه و آله به مکی و مدنی را امری جایز می‌داند؛ چرا که آن نیز وحی‌ای بر قلب رسول خدا صلی الله علیه و آله است و حکمتی است که مقاصد قرآن را بیان می‌کند و موارد مجمل را توضیح می‌دهد، مبهمات را بیان می‌دارد، مطلق را قید زده و احکامی را که در مورد آن‌ها سخنی نیامده است، بیان می‌کند.^۱

این مقاله حاصل بررسی تطبیقی مطالعات قرآنی و حدیثی در موضوع مکی و مدنی است و تلاش بر آن است تا ضمن بررسی متون تاریخی و حدیثی و در نظر گرفتن یافته‌های قرآنی موجود در این حوزه، ضمن به دست آوردن تعریفی دقیق و جامع از مکی و مدنی در روایات حضرت محمد صلی الله علیه و آله، در حد توان به سؤالات زیر پاسخی روشن داده شود:

اهمیت تقسیم روایات رسول الله صلی الله علیه و آله به مکی و مدنی چیست؟

علت کمتر بودن روایات مکی نسبت به مدنی کدام است؟

شاخص‌ها و ملاک‌های روایات مکی و مدنی در احادیث پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله چیست؟

آنچه در کتاب المکی و المدنی فی الحدیث النبوی الشریف آمده، گامی مقدماتی در این حوزه بوده و به منابع اهل سنت اختصاص دارد. در این پژوهش تلاش بر آن است تا با رویکردی شیعی، ضمن پرهیز از پرداختن به موضوعات پرتکراری چون «جایگاه حدیث در اسلام» و «کیفیت تدوین حدیث» - که در این کتاب آمده است - با نگاهی جزئی‌تر به مسائل پیش‌گفته پرداخته شود. همچنین، در هنگام بیان شاخص‌ها، ملاک‌های منقول از

۱. المکی و المدنی فی الحدیث النبوی الشریف، ص ۴۸.

سوی نویسنده کتاب مورد بررسی دقیق قرار گرفته و برخی به علت ناکافی بودن، کنار گذاشته شده و سیر موارد نیز با جزئیات بیشتر بیان گردیده‌اند تا ضمن بیان امکان تقسیم روایات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به مکی و مدنی، گامی هر چند کوچک در بازنگری تاریخی روایات حضرت محمد صلی الله علیه و آله در این حوزه برداشته شود.

تعریف مکی و مدنی در روایات

پیش از ورود به مباحث اصلی، تعریف روایات مکی و مدنی بر اساس احتمالات مطرح بیان می‌شود:

۱. تقسیم بر اساس هجرت: آنچه پیش از هجرت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله صادر شده است، هر چند در مکه نباشد، مکی است و هر آنچه پس از هجرت ایشان بیان شده است، حتی اگر در مدینه نباشد، مدنی است.

۲. تقسیم بر اساس مکان: روایاتی که در شهر مکه گفته شده است، هر چند پس از هجرت باشد، مکی است و آنچه در مدینه بیان شده باشد، مدنی است. قابل توجه، آن‌که طرفداران این نظریه مناطق اطراف مکه، مانند منا، عرفات و حدیبه و اطراف مدینه، مانند بدر، احد و سلع را داخل این دو شهر می‌دانند.

۳. تقسیم بر اساس مخاطب: مکی، آن دسته از روایات است که مخاطبان آن اهل مکه باشند و مدنی احادیثی است که مخاطبانشان اهل مدینه هستند.^۱ از میان این تعاریف، تعریف نخست مورد قبول و مبنای مطالعات پیش‌رو قرار خواهد گرفت؛^۲ همچنان‌که اکثر قرآن‌پژوهان در تعریف مکی و مدنی آیات قرآن، این تعریف را صحیح دانسته‌اند.

اهمیت تقسیم روایات رسول الله صلی الله علیه و آله به مکی و مدنی

تقسیم روایات رسول خدا صلی الله علیه و آله به مکی و مدنی فواید بسیاری دارد. قرآن کتابی ماندگار است که مکی و مدنی بودن آیات، در این ثبات تأثیر ندارد؛ لکن در مورد روایات، تأثیرگذاری مکان و زمان صدور امری غیر قابل انکار است. هستند روایاتی که در یک مقطع زمانی و برای

۱. المکی و المدنی فی القرآن الکریم (دراسة تأصیلیة نقدیة للسرور والآیات من أول القرآن الکریم إلى نهاية سورة الاسراء)، ج ۱، ص ۴۳ و ۴۴.

۲. در مباحث علوم قرآن، در نقد تعاریف دوم و سوم و تأیید تعریف اول، سخن‌ها بسیار گفته شده است که قابل تطبیق بر این پژوهش نیز است. در نتیجه، به منظور جلوگیری از تطویل کلام از بیان دوباره آن پرهیز می‌شود.

مخاطبانی خاص گفته شده‌اند؛ به عنوان مثال، شمار زیادی از احادیث پزشکی این‌گونه‌اند؛ زیرا منطقه جغرافیایی در نوع خوراک افراد بسیار تأثیرگذار است و چه بسا طعمی که برای مردم مکه مفید است، در مدینه یا سایر نقاط نه تنها مفید نبوده که ضرر نیز داشته باشد. در نتیجه، تقسیم روایات پیامبر اکرم ﷺ به مکی و مدنی می‌تواند در شناخت احادیثی که وابسته به مکان و زمان صدور بوده‌اند، مفید باشد. شناخت ناسخ و منسوخ روایات حضرت محمد ﷺ فایده دیگر این تقسیم خواهد بود. وقوع نسخ در احادیث امری پذیرفتنی است که شناخت زمان و مکان صدور و در نتیجه تقدم و تأخر در نقل احادیث در دست‌یابی به منسوخات کاربرد دارد. شناخت تاریخ تشریح و دست‌یابی به حکمت‌های آن، فایده دیگر این تقسیم است. آشنایی با شیوه دعوت و مراحل آن نیز در پرتوی این تقسیم دقیق‌تر خواهد شد. همچنین این تقسیم شناختی دقیق و استوار از سیره پیامبر اکرم ﷺ به دست می‌دهد^۱ و در فهم بهتر آیات قرآن نیز مفید است. به دست آوردن خطاب‌های رسول الله ﷺ و انواع آن، دست‌یابی به فضا و اسباب ورود احادیث و مشخص شدن ساختار زبانی از دیگر فوایدی است که در این تقسیم‌بندی قابل توجه هستند.

علت کمتر بودن روایات مکی نسبت به مدنی

پیش از ورود به مباحث اصلی باید توجه داشت که روایات صادر شده از رسول خدا ﷺ پیش از هجرت نسبت به آنچه پس از هجرت از ایشان گزارش شده، کمتر است. در نتیجه، در گام نخست باید علت این امر به دست آید.

فضاسازی از دو مقطع پیش از هجرت و پس از آن - که به شرایط حاکم برد و شهر مکه و مدینه وابستگی کامل دارد - در شناخت علل این مسئله تأثیر بسزایی خواهد داشت.

هنگام ظهور اسلام در مکه، در حوالی سال ۶۱۰ م، حکومت «ملاً» به صورت یک رکن مستقر در مکه در آمده بود که از زمان تأسیس آن به وسیله «قصی بن کلاب» یک قرن و نیم می‌گذشت. هیچ امر مهمی در مکه تحقق نمی‌یافت، مگر با موافقت رجال ملاً که سرشناسان مکه و رؤسا بودند. این گروه به منظور مشورت و اتخاذ تصمیمات بزرگ در مکانی با عنوان «دار الندوه» جمع می‌شدند. ظهور حکومت اسلام مهم‌ترین رویدادی بود که پس از استقرار ملاً در مکه با آن مواجه شده بودند.^۲ زمانی که ملاً متوجه شدند که اسلام در قبایل و

۱. ر. ک: «گامی لرزان در شناخت آیات و سوره قرآن به لحاظ زمان و مکان».

۲. تاریخ مکه المکرمه و الدعوة الإسلامية فیها، ص ۴۹.

خانواده‌های مکه نفوذ کرده، گروهی را به منظور مقابله با محمد ﷺ تشکیل دادند که از برترین رجال این گروه تشکیل می‌شد. این گروه در اولین اقدام نزد ابوطالب رفته و محمد ﷺ به عمویش شکایت کردند. سپس اقداماتی عملی برضد پیامبر ﷺ و مسلمین انجام دادند؛ از جمله آن‌که بردگانی را که به اسلام روی آورده بودند، شکنجه کردند تا از عقیده خویش بازگردند. افراد خانواده و قبیله‌هایشان را - که مسلمان شده بودند - زندانی کردند. فشارهای اجتماعی و اقتصادی را بر مسلمین افزایش دادند و طی نامه‌ای مردم مکه از ازدواج و خرید و فروش با مسلمانان منع شدند و مسلمین در منطقه شعب ابی طالب و به دور از اجتماع مردم، روزگار گذراندند.^۱

از سوی دیگر، «یثرب» یا «مدینه النبی ﷺ»، شهری است با قدمتی بسیار کهن در شمال شرقی مکه که با فاصله ۲۸۰ مایلی از آن واقع شده است.^۲ پیش از هجرت پیامبر خاتم ﷺ، ساکنان اصلی این شهر را دو قبیله اوس و خزرج و سه قبیله یهودی «بنی قینقاع»، «بنی نضیر» و «بنی قریظه» و «اعراب» تشکیل می‌دادند.^۳ با در نظر گرفتن شرایط جغرافیایی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی حاکم بر مدینه می‌توان به هوشمندانه بودن هجرت پیامبر اعظم ﷺ به مدینه پس از ملاقات با نمایندگان دو قبیله اوس و خزرج دست یافت.^۴ هجرتی تاریخ‌ساز که به گواه تاریخ‌نویسان در روز دوشنبه، دوازدهم ربیع الأول، برابر با ۲۴ سپتامبر ۶۲۲م،^۵ به انجام رسید و از این پس یثرب با نام «مدینه النبی ﷺ»، یعنی «جایی که پیامبر ﷺ در آن تحصن کرده‌اند» شهرت یافت^۶ و پایگاه اصلی جهان اسلام شد.

زمانی که پیامبر ﷺ به مدینه وارد شدند، پانصد نفر از اهالی یثرب به استقبالشان آمده

۱. همان، ص ۵۳ - ۵۸.

۲. حکومت الرسول المصطفی ﷺ، ص ۱۳.

۳. همان.

۴. پس از وفات ابوطالب فشارها بر رسول خدا ﷺ و مسلمانان بسیار زیاد شد. در نتیجه، پیامبر اکرم ﷺ به دنبال راهی بودند تا خلاصی مسلمانان از دست مشرکان قریش را به همراه داشته باشد. پس از انجام بیعت عقبه اول و دوم، پیامبر اکرم ﷺ و مسلمانان جایی امن در عربستان به دست آوردند تا در آن زندگی کنند. پس از آن‌که خداوند متعال اذن به هجرت را به رسول خویش ابلاغ نمود، مسلمانان در گروه‌های جداگانه و در بازه زمانی متفاوت رهسپار مدینه شدند. علی بن ابی طالب آخرین کس از مهاجران بودند که در لیلۃ المیمیت در بستر پیامبر ﷺ خوابیدند و پس از بازگرداندن امانت‌های اهل مکه نزد محمد امین ﷺ به صاحبانشان، به پیامبر ﷺ و سایر مهاجران ملحق شدند (صورتۃ الإمام علی علیه السلام فی کتاب السیره النبویه لابن هشام، ص ۲۷۸).

۵. جامعه مدینه در عصر نبوی ﷺ، ص ۳۱.

۶. حکومت الرسول المصطفی ﷺ، ص ۵۴ - ۵۶.

بودند؛ لکن نکته مهم، آن است که غیر مسلمانان نیز با ورود پیامبر ﷺ و رهبری ایشان مخالفت نکردند.^۱ پس از مدتی بزرگان جاه طلب یهود مخالفت خود را علنی کرده و ابتدا برای سست کردن عقیده مسلمانان سؤالات علمی و مذهبی زیادی از رسول خدا ﷺ پرسیدند که خدای تعالی به وسیله وحی پیامبر گرامیش را یاری کرده، پاسخ سؤالاتشان را می داد. این مخالفان تنها از یک تیره و یک قبیله از یهود نبودند، بلکه در تمام قبایل یهود مدینه رسول خدا ﷺ مخالفانی داشت^۲ که در نهایت، منجر به بروز جنگ هایی شد که نتیجه آن خروج یهود از مدینه و سیطره کامل مسلمین بر این شهر بود.

با در نظر گرفتن این شرایط و مقایسه آن با آنچه پیش و پس از هجرت اتفاق افتاد، می توان علت کم بودن روایات مکی نسبت به مدنی را در موارد زیر خلاصه نمود:

- سختی زندگی مسلمانان در مکه نسبت به مدینه و فشار زیاد مشرکان بر پیامبر اکرم ﷺ که نمود عینی آن در شعب ابی طالب تجلی یافت؛

- سخت بودن امکان ارتباط با رسول خدا ﷺ در مکه برخلاف آنچه در مدینه و پس از هجرت مشاهده می شود؛

- کمتر بودن تعداد اصحاب در مکه نسبت به دوران بعد از هجرت؛

- کثرت نزول قرآن در زمان مکه و در نتیجه، کاهش حجم روایات پیامبر در این دوران؛^۳

- توجه به هدف پیامبر اعظم ﷺ در دوران مکه؛ چرا که هدف پیامبر اکرم ﷺ در دوران مکه، رسوخ در قلوب و جلب نفوس بود. از این رو، غالب سخنان آن بزرگوار از چهارچوب «انذار» فراتر نرفته و به چهارچوب «رسالت» گام نمی نهد. این تحول از مکه به مدینه است که پیام را از مرحله انذار به مرحله رسالت رسانده و سبب افزایش حجم روایات می گردد؛^۴

۱. همان، ص ۵۲ و ۵۳؛ علل عدم مخالفت غیرمسلمانان: اول، آنکه تا پیش از پیامبر اکرم ﷺ حکومت یا سلطنتی که امور یشرب را به درستی رسیدگی نماید، وجود نداشت. دوم، آنکه حدود پانصد نفر از افراد دو قبیله اوس و خزرج به انضمام رئیسان این دو قبیله به پیامبر ﷺ ایمان آورده بودند و همان گونه که بیان شد، این دو قبیله بخش بزرگی از مردمان یشرب را تشکیل می دادند. سوم، آنکه مشرکان باقیمانده در یشرب به نظر سایر برادران و رؤسایشان مبنی بر قول دعوت رسول الله ﷺ احترام گذاشتند و قاعده همبستگی میان افراد قبیله را رعایت کردند. چهارم، آنکه یهودیان یشرب نیز با دو قبیله اوس و خزرج هم پیمان شده بودند. در نتیجه، ملزم به احترام معاهداتی بودند که میانشان برقرار شده بود. مضاف بر آنکه یهود گمان نمی کرد هجرت رسول خدا ﷺ منجر به تشکیل دولتی در آینده شود که اوضاع دینی، اقتصادی و سیاسی آن ها را تهدید کند.

۲. زندگانی محمد، ج ۱، ص ۳۴۳.

۳. المکی و المدنی فی الحدیث النبوی، ص ۸۷.

۴. «گامی لرزان در شناخت آیات و سوره قرآن»، ص ۲۸.

- در اختیار داشتن دولت و شهر در مدینه و آزادی عمل برای رسول خدا ﷺ و مسلمین؛
- توجه عده‌ای از صحابه به حدیث و اشتغال به این امر در شهر مدینه؛
- رفت و آمد مردم از نقاط مختلف به مدینه برای دیدار پیامبر اکرم ﷺ؛
- وقوع رخداد‌های گوناگون در مدینه و به تبع آن، صدور روایات بیشتر از پیامبر ﷺ؛
- مواجهه با اهل کتاب و نقل روایات از رسول خدا ﷺ در برخورد با این گروه؛
- تشکیل جامعه و افزایش نیازهای مخاطبان اولیه؛
- توجه به جهانی‌سازی دعوت و نیازهای مخاطبان ثانویه.

شاخص‌های تقسیم‌بندی روایات پیامبر اعظم ﷺ به مکی و مدنی

پس از شناخت اهمیت و فواید بازشناسی روایات مکی از روایات مدنی رسول خدا ﷺ، چگونگی بازشناسی روایات اهمیت دارد. از این رو، برای پرهیز از تقسیم‌بندی سلیقه‌ای روایات، معیارها و شاخص‌هایی بر اساس فراوانی روایات شناسایی شد. در اینجا به مهم‌ترین شاخص‌های بازشناسی روایات مکی از مدنی می‌پردازیم:^۱

۱. وجود قید مکانی و زمانی در روایت

بررسی روایات رسول خدا ﷺ نشان می‌دهد که برخی از اسناد یا متون احادیث در بردارنده قیودی هستند که زمان و مکان صدور روایت را روشن می‌سازند؛ از جمله در کتاب الاحتجاج گزارش شده که نامه‌ای از ابوجهل به پیامبر اکرم ﷺ داده می‌شود و ایشان در کلامی جواب وی را به خوبی بیان می‌دارند. ابوجهل از دشمنان رسول خدا ﷺ در مکه بوده است، اما عبارت «صَيِّقْتُ عَلَيْكَ مَكَّةَ وَرَمْتُ بِكَ إِلَى يَثْرِبَ»^۲ حاکی از مدنی بودن این نامه است.

۱. در این مجال توجه به برخی نکات ضروری است: اول، آن‌که در قرار دادن ملاک و شاخص در تقسیم روایات پیامبر اکرم ﷺ به مکی و مدنی، اقوال و آرای قرآن پژوهان سودمند است؛ چرا که کلمات رسول الله ﷺ به عنوان مبین و مفسر آیات قرآن، و دنباله رو کلام وحی بوده است؛ به ویژه در حوزه موضوعات و مفاهیم مطرح شده در هر برهه، توجه به آیات قرآن می‌تواند راهگشا باشد. دوم، آن‌که استخراج کامل روایات پیامبر اکرم ﷺ و تقسیم تمامی آن‌ها به مکی و مدنی زمانی طولانی طلب کرده و نیازمند کار گروهی است و از توان نگارنده خارج است. در نتیجه، آنچه در این مجال مطرح خواهد شد، در حد بیان اهم ملاک‌ها و ذکر شواهدی ذیل هر کدام خواهد بود. سوم، آن‌که ملاک صحت در روایت، توجه به منبع نقل حدیث است و توجه به قواعد سندی و متنی در بررسی صحت روایات لحاظ نمی‌گردد. در نتیجه، با فرض صدور روایات از نبی مکرم اسلام ﷺ در منابع معتبر و قابل استناد، به تقسیم آنان به مکی و مدنی پرداخته می‌شود. در این صورت نیز تنها از مصادر و منابع شیعه استفاده شده است.

۲. الاحتجاج علی أهل اللجاج، ج ۱، ص ۴۰.

همچنین عبارات «كَانَ بِالْمَدِينَةِ»^۱، «فِي الْمَدِينَةِ»^۲، «فِي غَزْوَةِ تَبُوكَ»^۳، «فِي الْمَسْجِدِ»^۴ و «أَمْرٌ مُتَّادِيًا فَتَادِيًا فِي الْمَدِينَةِ»^۵ بر مدنی بودن حدیث دلالت دارد.

۲. توجه به راویان

هر حدیثی که راوی اول آن یکی از انصار یا اصحاب ملحق شده به ایشان در مدینه باشد یا در فضیلت انصار گفته شده، مدنی است.^۶ لازم به ذکر است که در مورد راویان مکی نمی توان چنین قطعیتی داشت؛ چون روایاتشان مشترک بین دوران مکه و مدینه است. به عنوان نمونه، روایات گزارش شده از طریق «سلمان فارسی» همگی مدنی هستند.^۷ سلمان فارسی صحابه مشهور رسول خدا ﷺ است که به گزارش تاریخ نگاران در سال اول هجرت مسلمان شده است.^۸ وی در شمار موالی رسول خدا ﷺ به حساب می آید که به وسیله ایشان آزاد شده است.^۹ در روایتی به نقل از سلمان آمده است که وقتی رسول خدا ﷺ در مکه مبعوث شدند، در موردشان چیزی به گوش من نرسیده بود تا آن که ایشان وارد قبا شدند.^{۱۰} این همه دلالت بر مدنی بودن سلمان فارسی دارد. به عنوان شاهدی دیگر، عبارت «نَزَلَ صَيْفٌ بِرَجُلٍ مِنَ الْأَنْصَارِ فَأَبْطَأَ الْأَنْصَارِيُّ عَلَى أَهْلِهِ»^{۱۱} مدنی بودن روایت را نشان می دهد.

۳. روایاتی با اهل کتاب

روایاتی که در آن ها به محاجه با اهل کتاب پرداخته یا درباره اعتقادات، اعمال و

۱. الأمالی (طوسی)، ص ۴۴.
۲. وسائل الشیعة، ج ۲۹، ص ۲۲، ح ۳۵۰۵۲-۴؛ الخصال، ج ۲، ص ۴۴۹، ح ۵۲.
۳. الکافی، ج ۶، ص ۳۸۶، ح ۷.
۴. همان، ج ۳، ص ۵۰۳، ح ۲.
۵. مصباح المتهجد و سلاح المتعبد، ج ۲، ص ۸۲۵.
۶. احادیث مربوط به عقبه اول و دوم، به لحاظ این که پیش از هجرت گفته شده اند، با وجود مدنی بودن راویانشان، مکی محسوب می شوند.
۷. الأمالی (صدوق)، ص ۱۳.
۸. أصحاب امیر المؤمنین عليه السلام و الرواة عنه، ج ۱، ص ۲۵۸، ش ۴۶۱.
۹. سئل الشعبي هل كان سلمان من موالی رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ قال: نعم، أفضلهم، كان مكاتباً فاشتراه و أعتقه (أنساب الأشراف، ج ۱، ص ۴۸۷).
۱۰. ... و بعث الله - عز وجل - رسول الله - صلى الله عليه وسلم - بمكة، لا يذكر لى شيء من أمره مما أنا فيه من الرق حتى قدم رسول الله - صلى الله عليه وسلم - قباء، وأنا أعمل لصاحبي في نخلة له ... (سيرة ابن إسحاق، ص ۹۰).
۱۱. بحار الأنوار، ج ۷۲، ص ۴۵۲، ح ۸۲.

اقداماتشان سخن گفته شده، مدنی است. یهودیان بعد از رسیدن حضرت محمد ﷺ به درجه پیامبری در برابریشان سیاست‌های مختلفی را اعمال کردند که روند انجام آن سیاست‌ها در شرایط زمانی مختلف، متفاوت بود. آن‌ها سعی می‌کردند که سیاستی چند پهلو داشته باشند تا از هر فرصتی بهترین بهره را به دست آورند. سیاست‌های یهودیان در دوران آغاز رسالت حضرت محمد ﷺ و بعد از آن به چهار دسته تقسیم می‌شود: سیاست دوستی، سیاست تهمت، سیاست خیانت و سیاست جنگ.^۱

به طور کلی، برخورد پیامبر ﷺ با یهودیان به سه شکل و در سه مرحله اتفاق افتاده است:

۱. برخورد مسالمت‌آمیز، ۲. برخورد فکری و اعتقادی، ۳. برخورد نظامی.^{۲، ۳}

رسول خدا ﷺ در اولین اقدام خویش به اخذ پیمان از یهودیان^۴ پرداختند که در سه مورد پیمان عمومی با یهود، پیمان با سه گروه معروف یهود و تلاش برای صلح با خیبر^۵ اتفاق افتاده است.^۶ این همه سبب صدور روایاتی از رسول خدا ﷺ درباره اهل کتاب شد؛ به عنوان مثال، عبارت «إِنَّ الْيَهُودَ سَأَلُوا رَسُولَ اللَّهِ ﷺ»^۷ صدور حدیث در مدینه را نشان می‌دهد. در همین زمینه روایاتی که در آن‌ها نحوه تعامل مسلمین با اهل کتاب گزارش شده نیز در دوران مدینه بیان شده‌اند؛ مانند عبارات «إِنَّا بِأَرْضِ قَوْمٍ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ نَأْكُلُ فِي آيَاتِهِمْ»^۸ و «لَا

۱. حضرت محمد ﷺ و قوم یهود، ص ۹۴.

۲. «بررسی نقش یهودیان در مخالفت با پیامبر در طول رسالت»، ص ۱۴۸ و ۱۴۹.

۳. «قرآن و نبرد با یهود»، ص ۵۸ - ۷۷: مراحل مواجهه پیامبر ﷺ با کارشکنی یهود عبارت‌اند از: انعقاد پیمان‌نامه، دعوت یهودیان به اسلام (نامه به یهود خیبر)، مدارا با یهود و محترم شمردن حقوق آن‌ها (یهود حق آزادی در اجرای احکام دینی خود را داشتند و هیچ ممانعتی در مقابل آن‌ها ایجاد نمی‌شد، مگر در مواقعی که خود یهودیان به تعهدات خویش عمل نمی‌کردند) (سوره عنکبوت، آیه ۴۶)، تلاش برای ایجاد وحدت میان ادیان الهی (سوره آل عمران، آیه ۶۴)، نامه به زمامداران جهان، بحث و مناظره، تحدی، هشدار یا اتمام حجت بر یهود (جمع کردن بنی قینقاع در بازار) (سوره انفال، آیه ۵۸)، مبارزه با توطئه فرهنگی یهودیان (مبارزه حسان بن ثابت با اشعار کعب بن اشرف) و جهاد و اخراج یهودیان از جامعه مسلمین.

۴. برای آگاهی از کیفیت صحیفه ر. ک: النبی ﷺ و یهود المدینه (دراسة تحليلية لعلاقة الرسول ﷺ بيهود المدینه و مواقف المستشرقين منها)، ص ۵۵ - ۹۸.

۵. «برخوردهای مسالمت‌آمیز پیامبر با یهود»، ص ۷: این حرکت، برخلاف آنچه شهرت یافته، سریه نیست، بلکه حرکتی سیاسی است که از سوی رسول خدا ﷺ به منظور صلح با یهود خیبر انجام شده است؛ هر چند پایان این حرکت به درگیری کشیده شده است.

۶. «مدارای پیامبر اعظم و نابرداری یهودیان»، ص ۶۱.

۷. الکافی، ج ۱، ص ۹۱.

۸. الطوائف فی معرفة مذاهب الطوائف، ج ۲، ص ۵۳۳.

تَبَدُّوا أَهْلَ الْكِتَابِ»^۱.

۴. مسئله نفاق

هر روایتی که در آن سخن از نفاق، منافقین و برخورد های پیامبر اکرم ﷺ با آنان باشد، در مدینه صادر شده است. مسئله نفاق در اسلام پس از هجرت رسول الله ﷺ به مدینه مطرح شد؛^۲ زیرا در زمان حضور ایشان در مکه، مخالفان قدرت را در اختیار داشته و آشکارا هر آنچه در توان داشتند، علیه اسلام و مسلمین به کار می بستند؛ لکن پس از ورود ایشان به مدینه، حضور انصار و مهاجران در کنار یکدیگر سبب شد تا جریان به نفع مسلمین تغییر کند و مبارزه مستقیم و آشکار سخت گردد.^۳ در نتیجه، گروه مخالفانی که در مدینه زندگی می کردند، مجبور به ایمان دروغین^۴ شدند. در این زمان، رسول خدا ﷺ ضمن مقابله جدی با این گروه، به بیان نکاتی برای شناخت و نحوه مبارزه با منافقین پرداختند. روایت زیر به عنوان نمونه ای در این باب ذکر می شود:

... عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: مَثَلُ الْمُنَافِقِ مَثَلُ جِدْعٍ التَّخْلِ أَرَادَ صَاحِبُهُ أَنْ يَنْتَفِعَ بِهِ فِي بَعْضِ بَنَائِهِ، فَلَمْ يَسْتَقِمْ لَهُ فِي الْمَوْضِعِ الَّذِي أَرَادَ، فَحَوَّلَهُ فِي مَوْضِعٍ آخَرَ، فَلَمْ يَسْتَقِمْ لَهُ، فَكَانَ آخِرُ ذَلِكَ أَنْ أُحْرِقَهُ بِالنَّارِ؛^۵

رسول خدا ﷺ فرمود: منافق بمانند تنه درخت خرما است که صاحب آن بخواهد در قسمتی از ساختمانش از آن بهره مند گردد و در آنجا که خواهد (به واسطه کجی) قرار نگیرد. پس به جای دیگرش برد (آنجا نیز) قرار نگیرد، و سرانجامش این است که آن را در آتش بسوزانند.^۶

۵. خطبه

خطبه های پیامبر اکرم ﷺ، به ویژه خطبه های طولانی، مربوط به دوران مدینه هستند که

۱. الفصول المهمة فی أصول الأئمة (تکملة الوسائل)، ج ۳، ص ۳۵۸، ح ۳۰۹۸.

۲. البته ریشه های نفاق پیش از هجرت و در دوران مکه به شکلی دیگر مطرح است. نفاقی که در مدینه شکل گرفت، بیشتر از روی ترس است؛ لکن نوعی از نفاق با نیت طمع ورزی در دوران مکه شکل گرفت و سبب ایمان گروهی شد که در ادامه بدان اشاره خواهد شد.

۳. الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن، ج ۲۸، ص ۳۵۶.

۴. پایه اصلی نفاق «ایمان دروغین» است.

۵. الکافی، ج ۲، ص ۳۹۶، ح ۵.

۶. أصول الکافی، ترجمه مصطفوی، ج ۴، ص ۱۱۳.

امکان سخنرانی برای ایشان بوده است. در نتیجه، احادیثی که در آن‌ها عبارت «خَطَبَ النَّبِيِّ»^۱ وجود دارد، مدنی هستند.

۶. توجه به موضوعات مطرح در روایات

برخی موضوعات، خاص دوران مدینه بوده و در مکه سخنی از آن‌ها به میان نیامده است. در نتیجه، روایات در بردارنده این موضوعات مدنی خواهند بود. در مقابل، موضوعاتی نیز خاص مکه بوده و بیشتر گفتگوها درباره آن‌ها مربوط به دوران مکه است.

الف. جهاد: موارد مربوط به جنگ و جهاد، اصول و قواعد و علل تشریح آن و گزارش از غزوات و معاهدات صورت گرفته در آن‌ها مربوط به دوران پس از هجرت هستند؛ به عنوان نمونه در روایات فضیلت جهاد و شهادت در راه خدا^۲ یا ارزشمند بودن آماده‌سازی برای جنگ^۳ مدنی خواهند بود.

ب. حدود و فرایض: هر روایتی که در آن سخن از حد و فریضه، مانند ارث^۴ و مقدار دیه^۵ آمده باشد، مدنی است.

ج. تفصیل احکام: روایاتی که در آن‌ها به صورت تفصیلی از امور شرعی و احکام عملی سخن گفته شده، مدنی است؛ به خصوص مواردی که حکم آن‌ها در مکه بیان نشده است؛ مانند: روزه،^۶ حج،^۷ زکات،^۸ خرید و فروش^{۹،۱۰}.

د. اصول اساسی اسلام: مواردی که شامل اصول اساسی دین اسلام و پایه‌های آن است،

۱. إعلام الوری بأعلام الهدی، ص ۱۶۰؛ بحار الأنوار، ج ۱۰۰، ص ۲۴۵، ح ۲۲.

۲. همان، ج ۵، ص ۳، ح ۳.

۳. همان، ص ۵۰، ح ۱۳.

۴. الکافی، ج ۷، ص ۱۰۶؛ همان، ص ۱۴۱، ح ۵.

۵. وسائل الشیعة، ج ۲۹، ص ۱۹۸، ح ۳۵۴۴۰.

۶. الکافی، ج ۴، ص ۶۷، ح ۶؛ همان، ص ۱۰۲، ح ۲.

۷. قرب الإسناد، ص ۱۰۸، ح ۳۶۹.

۸. الکافی، ج ۳، ص ۵۰۳، ح ۲.

۹. النخصال، ج ۱، ص ۱۹۸؛ دعائم الإسلام، ج ۲، ص ۱۶، ح ۱۳.

۱۰. زمانی که پیامبر اکرم ﷺ به مدینه هجرت کردند، به تنظیم کامل معاملات پرداختند؛ چرا که هدف ایشان ایجاد دولت اسلامی و مدینه فاضله بود و در نتیجه، باید به تنظیم روابط بین مردم می‌پرداختند. ایشان احکام مربوط به نظم اجتماعی و معاملات انسانی را، از قبیل احکام خرید و فروش، زمین‌داری، ربا و... در مدینه صادر کرده و در زمینه امور مربوط به صدقات حکم نمودند. تنظیم کامل امور مربوط به حدود و قصاص نیز در مدینه شکل گرفت (خصائص السور و الآيات المدنیة، ص ۴۶، به نقل از القرآن معجزة الکبری، محمد أبوزهو).

مانند ایمان به خدا و دوری از شرک، روز رستاخیز و اتفاقات مربوط به حشر و جزا، ایمان به رسل و کتاب‌های آسمانی و ملائکه می‌شود، عموماً در مکه گزارش شده‌اند؛ مگر قرینه‌ای بر مدنی بودن آن وجود داشته باشد.^۱

به عنوان نمونه، احتمال مکی بودن روایت امام علی علیه السلام در باب توحید از رسول خدا صلی الله علیه و آله زیاد است. همچنین احتمال مکی بودن روایات باب ایمان^۲ - که قرینه‌ای مبنی بر مدنی بودنشان وجود ندارد - بیشتر است. اما روایات باب توحید^۳ و قیامت^۴ - که از طریق ابن عباس نقل شده‌اند - مدنی هستند؛ مگر ابن عباس با یک واسطه آن را شنیده و متصل نقل کرده باشد. همچنین بحث‌های صورت گرفته با مشرکان درباره اعتقادات باطلشان عموماً در مکه صورت گرفته‌اند.^۵

ه. قصص: قصه‌ها و داستان‌ها عموماً در مکه گزارش شده‌اند؛ همچنان که آیات قرآن در این حوزه مکی هستند. در این مورد نیز احتمال مدنی بودن منتفی نیست؛ چرا که ممکن است در دوران پس از هجرت نیز به تناسب شرایط و موقعیت از داستان‌های پیامبران استفاده شده باشد؛ به عنوان نمونه، درباره مهمانان حضرت ابراهیم علیه السلام روایتی با واسطه امام علی علیه السلام از رسول خدا صلی الله علیه و آله گزارش شده است که قرینه‌ای مبنی بر مدنی بودن آن وجود نداشته و مکی دانسته می‌شود.^۶ اما روایتی در داستان حضرت صالح علیه السلام با قرینه «جابر بن عبدالله انصاری» و «فی غزوة تبوک» قطعاً پس از هجرت صادر شده و مدنی است.^۷

و. معراج: احادیث مربوط به معجزه اسراء و معراج عموماً در مکه گفته شده‌اند؛^۸ مگر

۱. با قطعیت نمی‌توان حکم به مکی بودن این دسته از موارد کرد. چه بسا این موارد در مدینه نیز مورد بحث برای تازه مسلمانان بوده باشد. باید مواردی چون راوی روایت، وجود قید و... بررسی شود. اگر دلیلی بر مدنی بودن وجود نداشت، احتمال مکی بودنشان بیشتر است. چون اکثر آیات قرآن در این موضوع در مکه نازل شده‌اند، روایات پیامبر نیز در این حوزه مکی‌اند.

۲. بحار الأنوار، ج ۳، ص ۵، ح ۱۳.

۳. عَنْهُ صلی الله علیه و آله قَالَ: مَثَلُ الْمُؤْمِنِ كَمَثَلِ مَلِكٍ مُقَرَّبٍ، وَإِنَّ الْمُؤْمِنَ أَكْبَرُ حُرْمَةٍ عِنْدَ اللَّهِ وَأَكْرَمُ عَلَيْهِ مِنْ مَلِكٍ مُقَرَّبٍ، وَ لَيْسَ شَيْءٌ أَحَبَّ إِلَيَّ إِلَى اللَّهِ مِنْ مُؤْمِنٍ تَائِبٍ وَ مُؤْمِنَةٍ تَائِبَةٍ، وَإِنَّ الْمُؤْمِنَ يُعْرَفُ فِي السَّمَاءِ كَمَا يُعْرَفُ الرَّجُلُ أَهْلُهُ وَ وُلْدُهُ (روضة الواعظین و بصيرة المتعظین، ج ۲، ص ۲۹۳. در دیگر منابع سندی برای این روایت به دست نیامد).

۴. بحار الأنوار، ج ۳، ص ۱، ح ۱.

۵. الأملی (مفید)، ص ۲۷۱.

۶. بحار الأنوار، ج ۹، ص ۲۸۱، ح ۳.

۷. همان، ج ۱۲، ص ۷۸، ح ۴.

۸. همان، ج ۱۱، ص ۳۹۳.

۹. الهدایة الکبری، ص ۵۷، ح ۱۲.

قرینه‌ای مبنی بر مدنی بودنشان وجود داشته باشد.

ز. علم آموزی: احادیث مربوط به تشویق به کتابت، فضیلت یادگیری علم و ... عمدتاً مدنی هستند؛ به عنوان مثال، روایت «انس بن مالک» درباره کسی که برگه از علم از وی باقی ماند^۱ و یا مذمت دریافت وجه در مقابل آموزش^۲ از این قبیل اند.

ح. امور زندگی: روایات مربوط به امور فردی، نظم، بهداشت، آداب معاشرت، پزشکی و ... مدنی هستند؛ زیرا در دوران مکه فشار به حدی زیاد است که عمدتاً فرصتی برای بیان این دسته موضوعات نبوده است؛ به عنوان نمونه، حدیث پذیرایی از مهمان،^۳ سلام دادن^۴ و نظافت^۵ همگی مدنی هستند. همچنین با توجه به آن که پس از هجرت به مدینه سفرها زیاد شد، روایات مربوط به سفر و آداب آن^۶ نیز احتمالاً مدنی هستند.

نتیجه

احادیث در بستر زمان به وجود آمده و ارتباطی مستقیم با زمان، مکان و مخاطبان عصر صدور دارند. در نتیجه، داشتن نگاه تاریخی در احادیث سبب فهم بهتر روایات خواهد شد. قرآن پژوهان به منظور فهم بهتر قرآن، و بر اساس اقوال صحابه و روایات سبب نزول، آیات قرآن را به دو دسته مکی و مدنی تقسیم کرده‌اند. چنین تقسیمی در زمینه روایات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به عنوان مبین و مفسر قرآن، ممکن خواهد بود. تقسیم روایات به مکی و مدنی فواید فراوانی چون شناخت ناسخ از منسوخ، شناخت تاریخ تشریح و دست‌یابی به حکمت‌های آن، آشنایی با شیوه دعوت و مراحل آن دارد و سبب شناخت دقیق و استوار از سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و فهم بهتر آیات قرآن می‌گردد. تعریف مکی و مدنی در احادیث پیامبر صلی الله علیه و آله، به مانند قرآن، دارای سه احتمال است که از بین این احتمالات سه‌گانه، این تعریف جامع خواهد بود: مکی به روایاتی گفته می‌شود که پیش از هجرت صادر شده و مدنی احادیثی هستند که پس از هجرت بیان شده‌اند. مقایسه فضای حاکم در دو شهر مکه و مدینه در هنگام بعثت پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله به خوبی حاکی از مشکلات مسلمین در دوران مکه و ارتباط اندک با رسول

۱. همان، ج ۱، ص ۱۹۸، ح ۱.

۲. همان، ج ۲، ص ۶۲، ح ۳.

۳. المحاسن، ج ۲، ص ۴۱۴.

۴. بحار الأنوار، ج ۷۳، ص ۵، ح ۴.

۵. النخصل، ج ۱، ص ۲۴۲.

۶. بحار الأنوار، ج ۷۳، ص ۲۷۹، ح ۱۹.

الله ﷺ و در نتیجه، قلت احادیث در این برهه نسبت به زمان پس از هجرت است که پیامبر اکرم ﷺ با ایجاد دولت - شهر در مدینه، پایه های اسلام را مستحکم کرده و راه را برای جهانی سازی اسلام هموار ساختند. به منظور تقسیم روایات رسول الله ﷺ به مکی و مدنی برخی ملاک ها قابل توجه است که از راه بررسی های سندی و متنی و در پرتو مطالعات حدیث شناسی و تاریخی به دست می آیند. روایاتی که در آن ها قید مکان و زمان به پس از هجرت اشاره دارد و یا راویان آن ها مربوط به این روزگار بوده و یا در شمار انصار باشند، مدنی هستند. همچنین روایاتی که در آن ها سخن از اهل کتاب و منافقان آمده است، مربوط به دوران پس از هجرت اند. خطبه های ایشان و همچنین پرداختن به موضوعاتی چون دیات، ارث، روزه، زکات، حج، جهاد، خرید و فروش، امور فردی و اجتماعی دلالت بر قطعی بودن صدور روایت در دوران مدینه دارد. در زمینه روایات مکی دقت عمل بیشتری لازم است؛ هر چند برخی موضوعات چون اصول اساسی اسلام، معراج و اسراء و قصص انبیا مختص به دوران مکه بوده است، لکن احتمال تکرار آن ها در دوران مدینه منتفی نیست و باید جوانب دیگری چون راوی اصلی روایت نیز لحاظ گردد. در نهایت می توان روایات رسول الله ﷺ را در سه دسته قرار داد: دسته اول - که غالب روایات ایشان را شامل می شود - احادیث مدنی هستند. بخش دوم، شامل روایات مکی می شود و بخش سوم، اخباری است که مردد بین دو بخش پیش بوده و نمی توان قطعیت در مکی یا مدنی بودنشان به دست آورد.

کتابنامه

- الإحتجاج علی أهل اللجاج، احمد بن علی الطبرسی، تحقیق: محمد باقر خراسان، مشهد: نشر مرتضی، چاپ اول، ۱۴۰۳ق.
- أصحاب أمير المؤمنين ﷺ و الرواة عنه، محمد هادی الامینی، بیروت: دار الکتاب الإسلامی، چاپ اول، ۱۴۱۲ق.
- أصول الكافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق الكلینی، ترجمه: سید جواد مصطفوی، تهران: کتاب فروشی علمیه اسلامیة، چاپ اول، ۱۳۶۹ش.
- إعلام السوری بأعلام الهدی، الفضل بن الحسن الطبرسی، تهران: اسلامیة، چاپ سوم، ۱۳۹۰ق.
- الأمالی، محمد بن الحسن الطوسی، تحقیق: مؤسسة البعثة، قم: دار الثقافة، چاپ اول، ۱۴۱۴ق.

- الأمالی، محمد بن علی بن بابویه (الصدوق)، تهرآن: کتابچی، چاپ ششم، ۱۳۷۶ش.
- الأمالی، محمد بن محمد المفید، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: کنگره شیخ مفید، چاپ اول، ۱۴۱۳ق.
- أنساب الأشراف، احمد بن یحیی البلاذری، بیروت: دارالفکر، چاپ اول، ۱۴۱۷ق.
- بحار الأنوار الجامعة لدرر الأخبار الأئمة الأخیار، محمد باقر بن محمد تقی المجلسی، بیروت: دارإحیاء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ق.
- تاریخ مکه المكرمة و الدعوة الإسلامية فیها، هاشم یحیی الملاح، بیروت: دارالکتب العلمیة، چاپ اول، ۲۰۱۱م.
- تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، محمد بن الحسن الحر العاملی، تحقیق: مؤسسة آل البيت عليه السلام، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام، چاپ اول، ۱۴۰۹ق.
- جامعة مدینه در عصر نبوی صلى الله عليه وآله، عبد الله عبد العزيز بن إدريس، ترجمه شهلا بختیاری، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶ش.
- الجعفریات (الأشعثیات)، محمد بن محمد بن الأشعث، تهرآن: مکتبه النینوی الحدیثه، چاپ اول، بی تا.
- حضرت محمد صلى الله عليه وآله و قوم یهود، کیوان خاکپور، تهرآن: نشر اشک، چاپ اول، ۱۳۷۹ش.
- النخصال، محمد بن علی بن بابویه (الصدوق)، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین، چاپ اول، ۱۳۶۲ش.
- خصائص السور و الآیات المدنیة ضوابطها و مقاصدها، عادل محمد صالح ابوالعلا، بیروت: مؤسسة علوم القرآن، چاپ اول، ۱۴۰۶ق.
- دعائم الإسلام، نعمان بن محمد مغربی (ابن حیون)، تحقیق: آصف فیضی، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام، چاپ دوم، ۱۳۸۵ق.
- روضة الواعظین و بصیرة المتعظین، محمد بن احمد الفتال النیسابوری، قم: انتشارات رضی، چاپ اول، ۱۳۷۵ش.
- زندگانی محمد صلى الله عليه وآله، ابن هشام الحمیری المعافری، ترجمه: سید هاشم رسولی محلاتی، قم: کتابچی، چاپ پنجم، ۱۳۷۵ش.

- سيرة ابن إسحاق (كتاب السيرة والمغازي)، محمد بن اسحاق، قم: دفتر مطالعات تاريخ و معارف اسلامي، چاپ اول، ۱۴۱۰ق.
- صورة الإمام علي عليه السلام في كتاب السيرة النبوية لابن هشام المتوفى في سنة ۲۱۸ هجرية، شاکر هولة الماجدی، كربلاء: العتبة الحسينية المقدسة - مؤسسة علوم نهج البلاغة، چاپ اول، ۴۳۸ق/ ۲۰۱۷م.
- الطوائف في معرفة مذاهب الطوائف، علي بن موسى بن الطاووس، تحقيق: علي عاشور، قم: خيام، چاپ اول، ۱۴۰۰ق.
- الفرقان في تفسير القرآن بالقرآن، محمد الصادق الطهراني، قم: انتشارات فرهنگ اسلامي، چاپ دوم، ۱۳۶۵ش.
- الفصول المهمة في أصول الأئمة (تكملة الوسائل)، محمد بن الحسن الحر العاملي، تحقيق: محمد بن محمد الحسين القائيني، قم: مؤسسه معارف اسلامي امام رضا عليه السلام، چاپ اول، ۴۱۸ق / ۱۳۷۶ش.
- قرب الأسناد، عبد الله بن جعفر الحميري، تحقيق: مؤسسة آل البيت عليه السلام، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام، چاپ اول، ۴۱۳ق.
- الكافي، محمد بن يعقوب بن اسحاق الكليني، تحقيق: علي اكبر غفاري و محمد آخوندی، تهران: دار الكتب الإسلامية، چاپ چهارم، ۴۰۷ق.
- المحاسن، احمد بن محمد بن محمد بن الخالد البرقي، تحقيق: جلال الدين محدث، قم: دار الكتب الإسلامية، چاپ دوم، ۱۳۷۱ق.
- مصباح المتعبد و سلاح المتعبد، محمد بن الحسن الطوسي، بيروت: مؤسسة فقه الشيعة، چاپ اول، ۴۱۱ق.
- المكي و المدنی في الحديث النبوي الشريف (رؤية جديدة)، رفعت محمد عناني، قاهره: مكتبة الإيمان، چاپ اول، ۲۰۱۲م.
- المكي و المدنی في القرآن الكريم (دراسة تأصيلية نقدية للسور والآيات من أول القرآن الكريم إلى نهاية سورة الاسراء)، عبد الرزاق حسين أحمد، قاهره: دار ابن عفان، چاپ اول، ۴۲۰ق/ ۱۹۹۹م.
- النبي ﷺ و يهود المدينة (دراسة تحليلية لعلاقة الرسول ﷺ بيهود المدينة و مواقف المستشرقين منها)، محمد بن فارس الجميل، رياض: مركز الملك فيصل للبحوث و الدراسات الإسلامية، چاپ دوم، ۴۲۷ق.
- الهداية الكبرى، الحسين بن حمدان الخصبي، بيروت: البلاغ، ۴۱۹ق.

- «برخوردهای مسالمت‌آمیز پیامبر با یهود»، مصطفی صادقی، مجله تاریخ اسلام، سال یکم، تابستان ۷۹، ش ۲.
- «بررسی نقش یهودیان در مخالفت با پیامبر در طول رسالت»، حسن جوادی نیا، تاریخ پژوهی، سال هفدهم، زمستان ۱۳۹۴، ش ۶۵.
- «قرآن و نبرد با یهود»، میررضا جبارزاده، راهنما: سید محمود دشتی، مشاور: حسینی زاده، (پایاننامه کارشناسی ارشد)، تهران: دانشکده اصول الدین، تابستان ۱۳۸۶.
- «گامی لرزان در شناخت آیات و سوره قرآن به لحاظ زمان و مکان»، محمدعلی مهدوی راد، جزوه درسی.
- «مدارای پیامبر اعظم و نابردباری یهودیان»، احمد سعادت، معرفت، بهمن ۱۳۸۵، ش ۱۱۰.